

Sami Frashëri

Gratë

Copyrighted material

© LOGOS - A

2 0 0 4

S H K U P

PRISHTINË

T I R A N Ë

Sami Frashëri

Gratë

E përktheu nga turqishtja:
Hamdi Bushati

Titulli i originalit:
Kadınlar

Sami Frashëri

Gratë

GRATË

I

Përmbajtja e kësaj broshure është një temë e gjerë dhe tepër e rëndësishme për t'u diskutuar: flet për gjendjen e grave. Gruaja është femra e njeriut. Qoftë te njerëzit, qoftë te kafshët e tjera, femrat si numër janë afërsisht baras me meshkujt; duke qenë kështu, përbëjnë gjysmën e racës njerëzore.

Nuk mëtoj se me një broshurë kaq të vogël, do të arrij të përshkruaj gjendjen e gjysmës së njerëzisë. Vetëm dëshiroj të them dy-tri fjalë rreth gjendjes së gjysmës së gjinisë njerëzore – përgjithësisht të grave, e veçanërisht mbi gjendjen e grave tona, dua të them të grave myslimane.

Si gjysma e popujve të globit tokësor, përveç rëndësisë që kanë në vetvete, gratë janë ato që rrisin meshkujt, d.m.th. edukojnë dhe formojnë shoqërinë njerëzore, prandaj rëndësia e tyre duhet të jetë shumë e madhe.

Mora guximin të shkruaja mbi një lëndë kaq të rëndësishme i shtyrë nga bindja, se para çdo reforme tjetër vjen përmirësimi i gjendjes së grave tona, dhe në anën tjetër sepse, për fat të keq, nuk është shkruar gjë në gjuhën tonë¹ rreth kësaj çështje të rëndësishme, por edhe i bindur se përparimi i tyre ka për të qenë shtytje e përparimit tonë.

■

¹ Autori ka parasysh këtu turqishtën. (Shën i përkth.)

Rëndësia e vlerës së gruas është kuptuar vonë dhe asnjëherë nuk është vepruar për të siç e ka lypur nevoja, e duke thënë kështu, nuk e kemi tepruar. Asnjëherë nuk është vështruar me syrin e vërtetë, si femër njerëzore. Gruaja kurdoherë është quajtur si robëreshë e meshkujve apo si pasuri e mall i tyre, e herë si burim argëtimi, si lojë e zbukurim i meshkujve. Që nga popujt e vjetër e deri te të rinjtë e kanë tepruar në sjelljet e tyre kundrejt grave, ndërsa disa tjerë madje e kanë ulur tepër vlerën e gruas. Përgjithësisht, gruaja ka njësoj pamjen e një njeriu, me aq ndryshim, sa ka pela prej atit, dhe siç mund të përdoret pela në çdo punë në vend të atit, edhe gruaja duhet të marrë pjesë në çdo punë të mashkullit.

Po të trajtohet me dashamirësi apo me sy të veçantë, ndonëse në pikëpamje të krijimit dhe të natyrës është pak e ndryshme nga mashkulli, shihet se gruaja nuk është në gjendje të bëjë çdo punë që mund të kryejë ai, por edhe i bën shumë punë që nuk mund t'i bëjë burri.

Trupërisht gruaja është më e dobët se burri, më e brishtë dhe më e padurueshme, preket më shpejt; ndonëse nga mendja e të kuptuarit nuk e arrin shkallën e fuqishme të mashkullit, përsëri ka mendje të mprehtë e më të shpejtë se mashkulli. Kështu, si pasojë edhe e disa ndryshimeve të tjera sikurse këto, në disa pika janë të dalluara edhe të drejtat e detyrat e tyre, e megjithatë në disa anë të tjera gratë nuk duhet të ndahen

nga të drejtat e detyrat e burrave, e as këtyre nuk duhet t'u hiqen të drejtat e fituara, ashtu edhe nuk duhet të përjashtohen nga detyrat që u përkasin.

Gruaja është themeli i shoqërisë njerëzore, është shtylla e moralit të përgjithshëm, ajo është lulishtja e njerëzimit e, duke hyrë në lidhjen e shenjtë që ndërton familjen, e ka shpëtuar njeriun nga egërsia, duke e çuar në udhën e qytetërimit.

Gratë janë mjeti i zbutjes së sjelljeve morale e të veprave të shoqërisë njerëzore. Po të mos ishte ndikimi natyror i grave, nuk do të zhdukej gjendja barbare dhe e egër e meshkujve e, ka mundësi, që meshkujt gjithëherë do jetonin të prirë për të këqija.

Ndonëse gratë kanë një tog të metash të veçanta të tyre, e këto të meta më tepër rrjedhin nga forca e ndjenjave të tyre, nuk mund të pohohet se nga natyra janë më poshtë se meshkujt. Gratë veç të tjerave, janë shumë të dashura, por janë edhe tepër idhnake: nga zemërimi i madh shumë herë duken të pamëshirshme. Për gjënë më të vogël dëshpërohen, qajnë nga përshypja e një fjale të thjeshtë e të parëndësishme, duke e humbur mendjen, nuk dinë se çka bëjnë nga nervozizimi. Një grua është pasqyrimi shembullor i moralit, por ashtu siç është mbrojtësja e moralitetit të shoqërisë, ashtu edhe mund të bëhet shembull i imoralitetit të kësaj shoqërie njerëzore.

Si të mirat ashtu dhe të këqijat gratë i teprojnë. Grave të moshura shumica e gjindjes u numërojnë detyrën, bërjen e të mirave, por shpeshherë të shkretave ua presin rrugën e mirësive që do të bënin, duke ua njohur vetëm të ligat, prandaj shkrimtarët e vjetër të popujve, gjithnjë duke u mbështetur te ai mendim, shpesh janë shtyrë të shkruajnë kundër grave!

Do t'ishte shumë e padrejtë të dënohej një njeri si i pandehur vetëm duke parë fajin e tij dhe pa u përpjekur të kuptohet se nga ka rrjedhur gabimi i tij e pa e marrë vesh se çka e ka shtyrë atë njeri të veprojë ashtu. Po të studiohet historia që në kohërat e lashta të njerëzimit, shihet se gratë kanë qenë burimi i mjaft ngatërresave e i korrupsionit, porse në anën tjetër, shihet se nga meshkujt kundrejt tyre janë bërë sa e sa barbarizma, dhunime e vepra çnjerëzore. Nuk është e logjikshme dhe as e drejtë të fajësohen të gjitha gratë, duke mos i marrë parasysh gjithë ato faje të meshkujve, e të gjykohen të gjitha gratë për shkak të disa grave të zvetënuara, të cilat qysh me krijimin e botës nuk kanë munguar t'u japin shkas ngatërresave. Po të mbahet parasysh veçanërisht, se gratë janë aq prapa e ndoshta krejt pas meshkujve nga dituria dhe arsimi, atëherë as fajet e gabimet e tyre nuk duhet të numërohen.

E kemi thënë më sipër dhe prapë po e përsërisim: ndonëse mendja dhe intelekti i gruas nuk janë më tepër se ai i mashkullit, përsëri mendja e saj nuk ka dyshim se është më e mprehtë dhe i kap më shpejt gjërat. Mendja e gruas ndoshta, mund të mos jetë aq bartëse e njohurive të mëdha e serioze, por atë çka mëson e përvetëson më shpejt e më me lehtësi.

Punimet e holla e delikate janë një dhuratë natyrore e gruas. Një grua të paditur mund ta çudisin veprat e thella të një shkencëtari, por edhe një punim të hollë që nuk mund ta bëjë një dijetar mashkull, një grua e kryen me lehtësi.

Edhe duke qenë të meta nga pikëpamja diturore e arsimore, grave u mjafton zgjuarsia e natyrshme që të kenë shumë ndryshime nga meshkujt e paditur e të paedukatë. Me këtë mundësi e talent të tyre, po të kishin mësuar aq sa meshkujt, s'ka dyshim se gratë do të ishin pajisur me dituri dhe edukatë më tepër se meshkujt.

Mjerisht edhe sot ka shumë prej atyre që, të mësuarit e të edukuarit e grave e shohin të dëmshëm. Sipas mëtimeve të këtyre njerëzve, dituria e grave qenka e dëmshme dhe shkak grindjesh në shoqërinë njerëzore! Kur bën faj një mashkull i paditur, ia quajnë paditurisë së tij, pasi nga i dituri nuk mendohet të dalë një faj i tillë. Pse nuk e përdorin këtë rregull edhe për gratë? Fajet apo gabimet e grave përse nuk ia quajnë paditurisë së tyre, e përse nuk kanë besim se po të ishin ndriçuar me dituri e edukatë edhe gratë nuk kishin për të bërë të

atilla fajet? Po të ndjekim të kundërtën, ne mendojmë se edhe meshkujt e ditur do t'ua shtonin fajet grave.

Fajet që bëhen në këtë botë, të metat, grindjet e kusuret e tjera - të gjitha e kanë burimin pikësëpari e kryesisht te mungesa e diturisë dhe arsimit. Po ashtu edhe fajet e kusuret që vërejmë te gratë, nuk vijnë veçse nga mungesa e edukimit të tyre.

Vese si lakmia, ambiciet, egoizmi, zemërimi etj. i shkaktojnë njeriut shumë të liga; ndonëse nuk mohohet se këto vese shfaqen më fort ndër gratë se ndër meshkujt, përsëri u bëhet pritë edukata. Një grua e ndershme mund të jetë më xheloze, më idhnake se një grua e pandershme, por ndjenjat e karakteri i saj nuk e ngacmojnë kurrë të bëjë apo të flasë atë çka bëjnë të tjerat.

5

Gruaja në çdo moshë, në çdo kohë e në çdo rast nevoje kurdoherë është një strehë për njeriun, ajo është lidhësja që bashkon pjesëtarët e shoqërisë njerëzore. Njeriu qëndron nëntë muaj në barkun e një nëne; mbasi ushqehet me gjakun e saj dhe pasi jeton aty njëherësh bashkë me jetën e saj, sapo lind varet në gjitë e asaj nëne të dashur. Foshnja duke mos ditur asgjë, duke mos e njohur as veten, e di dhe e njeh nënën e tij, është në gjendje ta dallojë; e kur nis të flasë, pikësëpari fjalën nënë ka për të mësuar ta thotë. Ndërsa kur të fillojë të ecë, puna e tij më e parë është të mos ndahet e t'i shkojë prapa kudo që të vejë ajo. Megji-

thëse edhe babai është shkaku i jetës së tij, foshnja vetëm pas një viti mund ta ndiejë nevojën e të atit dhe mandej nis ta dojë. Dashuria e nënës i depërton në gjak bashkë me qumështin që ka pirë. Deri sa të arrijë në moshën madhore, fëmija gjithmonë largohet e nuk i përfill meshkujt, duke u pirë nga gratë. Pasi të arrijë moshën madhore, në vitet dhjetë-pesëmbëdhjetë të rinisë, e cila në të vërtetë është lulishtja e jetës së tij, ndër ato ditë të gëzuara, njeriu shëmbëllen si trëndafili i kopshtit të lumtur të gruas, e ndër ato ditë të ëmbla në përfytyrimet e veta i duket sikur të ishte një engjell në mes të qiellit. Atëherë pra, gruaja nuk është krijuar vetëm për të lindur njerëz, për t'i rritur e për t'u shërbyer atyre. Të parën herë ajo meriton për t'u adhuruar e për t'u dashuruar nga meshkujt, dhe atëherë kuptohet se ajo është krijuar për lumturinë e fatbardhësinë e njerëzisë. Njeriu që të kalojë jetën lidhet me një grua. Kur në mes tyre të ketë një dashuri të shenjtë, një lidhje të fortë e të ëmbël dhe fatbardhë, e kur kryerja e punëve të shoqërohet me ndjenjë, duke kaluar një jetë të qetë, atëherë edhe po të ndodhë që të bien në varfëri, të pësojnë hidhërime, mjerime etj., të gjitha këto vuajtje u shkrihen para dashurisë që mbretëron ndërmjet të martuarve. Kur një njeri i plakur i kalon vështirësitë e pleqërisë në prehrin e një gruaje të dashur, edhe nga bota ka për të kaluar i gëzuar duke u ngushëlluar me kujtimin e tij ndër lotët e derdhur nga sytë e bashkëshortes së tij.

Vajza në rininë e saj është më e dashur për prindët sesa djali, sepse është fëmijë më e brishtë, më tërheqë-

se dhe më e dashur. Në rininë e saj gruaja pothuaj përfytyrohet sikur është engjell e jo njeri, gëzohen vendet ku shkel këmba e saj, shkëlqejnë kur i shikon syri i saj, çdo gjë që prek ajo thuhet elektrizohet.

Një grua e re, një vashë e bukur – që ndoshta ua bën jetën kaq të ëmbël njerëzve – është burimi i dashurisë dhe i ndjenjës, kurse dashuria është mbretëresha e botës, është engjëllesha qiellore dhe e fatbardhësive! Dikur e me kohë ajo hap krahët e fantazisë dhe hyn në zemrën e në trurin e njerëzve e mbasi të ketë përhapur rrezet e një lumturie, zë vend edhe gjen një zemër nga e cila nuk shkoqet më. Një lidhje e shenjtë me atë zemër të butë, e cila sodit zemrën besnike të burrit që ka zgjedhur. Zana e pasionit dhe e dashurisë hap krahët mbi ta në saje të lumturisë së saj.

Lidhja e dashurisë, qeverisja e shtëpisë, ruajtja e nderit dhe e dinjitetit, nderimi e simpatia ndaj anëtarëve të familjes e më në fund - çka nuk pranon të krahasohet me asnjë dashuri tjetër – dashuria e fëmijëve e forcon edhe më tepër lidhjen familjare. Atëherë gruaja kalon në një gjendje tjetër, bëhet nënë, në zemër të sajë dëgjohet një tjetër dashuri, ajo e fëmijëve. Kur sheh adhurimin e fëmijëve dhe sesi ata ndiejnë nevojën e dashurisë së saj, nëna vëren se fëmijët janë pothuaj organet trupore të saj! Po, fëmijët janë në vend të organeve trupore të nënave të tyre, jetojnë me shpirtin e këtyre nënave. Dhimbjen që ndien një nënë për sëmundjen e të birit nuk kishte për ta ndier fare kundrejt asaj për sëmundjen e një organi të vet! Fëmija është më i ëmbël se shpirti i saj! Nëna është një dhuratë e

madhe, e ky është një nder i pashembullt për të! Pasi të jetë bërë nënë, duke iu përkushtuar me ndjenjë engjëjlore fëmijëve të saj, nuk e ndien më të jetë vetë e bukur dhe brishtë, mjafton të jetë e pajisur me virtytin e dhimbsurisë amtare. Gruaja plaket dhe ndonëse e humb bukurinë, nga madhështia e nderimi nuk bie poshtë. Dhimbsuria që ndien për fëmijët, këshillat e pritja e mirë që fëmijët kanë nevojë të marrin nga nëna plakë, i japin asaj një tjetër respekt e nderim. Një familje që kryesohet prej një gruaje plakë gjen kënaqësi prej shoqërisë së grumbulluar rreth saj. Kur secili formon një familje: dy-tre djem me dy-tri nuse, nënës plakë përveç dashurisë së fëmijëve i shtohet asaj edhe ajo e nipave dhe e mbesave, atëherë ajo mbahet si nëna e përbashkët e atyre familjeve. Kështu pra, janë fatbardha familjet që jetojnë nën një kryetare të përbashkët, e po ashtu edhe nëna plakë ka për të qenë e lumtur dhe e gëzuar.

Kjo është e drejta dhe detyra që e vlerëson gruan në botë. Prandaj një grua për të ruajtur të drejtat e saj aq të shenjta dhe për të kryer bukur e mirë detyrat, të mendohet sesa e nevojshme është që të ndritohet me kulturë dhe arsim! Gruaja të cilën e përshkruan më sipër, është një grua që ka marrë edukatë të bukur. Nuk dua të flas për gruan e cila nuk gëzon dituri e edukatë, e që nuk është në gjendje të ruajë të drejtat e shenjta, as nuk dëshiroj të shprehem më gjatë sa të liga lindin nga kjo dhe e humbasin respektin për natyrën e gruas. Po them kaq vetëm: një grua e edukuar i kënaq babën, nënën e gjithë pjesëtarët e familjes, shihet sa e tërheq

dhe e gëzon të shoqin, e gjithashtu fëmijët i edukon mirë, të gjithë ka për t'i respektuar dhe vetë e sheh sa fatbardhe jeton: përkundrazi, një e paedukuar, aq më tepër i dëshpëron prindët dhe gjithë familjarët e asaj shtëpie, e po ashtu edhe gjindja neveritet nga ajo duke e bërë veten të dëshpëruar, burrin të pafat dhe fëmijët të paedukatë. Të gjithëve ua errëson jetën, duke u shkaktuar hidhërime e dëshpërime, dhe vetë rron e pafat. Një gruaje të tillë i mungojnë gëzimet e vajzërisë e të mirat e asaj kohe, të martesës dhe të bërit nënë, ose më mirë të themi, ato mirësi kanë për t'iu kthyer në helm nga mungesa e edukatës dhe prej sjelljeve të mbrapshta.

6

Shoqëria njerëzore përbëhet nga grumbuj të vegjël shoqërorë që quhen "familje". Lumturia e shoqërisë njerëzore varet nga fatbardhësia e familjeve. Por është e vërtetë se në treg, në rrugë e zyra shteti, në marrëdhënie tregtare e veprimtari të përgjithshme kudo shihen meshkujt, e ndër këto tubime njerëzish nuk vërehet prania e grave familjare. Pas lëvizjes së paprerë, pas telasheve e punëve, secili më në fund është i shqetësuar që në mbrëmje të vijë pranë familjes e të qetësojë edhe gjithë pjesëtarët e familjes së tij. Duke menduar kështu, atë natë kur të shikojë se të gjitha vendet botore kanë ngelur bosh, atëherë do ta kuptojë se shoqëria njerëzore është e përbërë nga grumbullimi i familjeve.

Familje do thotë grua, sepse kur mashkulli është i parritur, punët e saj janë në dorë të gruas. Edhe pasi të rritet, ai mbetet një gjymtyrë e jashtme e familjes. Meshkujt ditën shkojnë në punë e në mbrëmje kthehen në banesat e tyre, duke kërkuar t'i gjejnë të përgatitura gjellët, pijet, e të plotësuar çdo nevojë të tyre. Të gjitha këto gjëra i ngarkohen gruas.

Në familje njeriu nuk gjen vetëm të ngrënë, të pirë dhe veshjen. Këto nevoja mund t'i plotësojë edhe në një vend tjetër, kurse në familje më tepër gjen dashurinë e dhimbsurinë familiare. Lidhjet dhe ndjenjat që kanë mes tyre pjesëtarët e familjes është e pamundur t'i ndeshin jashtë shtëpisë e të gjejnë një mirësi të atillë. Për njeriun të cilit i mungon ajo mirësi, nuk mund të quhet se kalon jetë fatbardhë. Është për të ardhur keq për jetën që kalon një njeri i shkretë, i vetmuar, pa shokë, duke vuajtur nga vështirësitë, duke mos shijuar as gëzimet e jetës së bashku me ndonjë shok të përzemërt.

As dashuria, as afërsia, as nevoja apo ndonjë gjë tjetër nuk i bashkon meshkujt që të formojnë një familje. Gratë janë ato që i bashkojnë burrat në një familje dhe po ato janë që përbëjnë familjen. Në çdo familje është kusht që të gjendet një grua. Kjo është shtylla e familjes dhe njëherësh është qendra e saj. Anëtarët e tjerë gjenden rreth saj si planetët rreth diellit – siç varën prej diellit planetët dhe si i ndrit dielli ata, ashtu edhe pjesëtarët e familjes janë të lidhur me ndjenjën e asaj familje.

Kur vdes një grua, e cila është shtylla dhe mbështetja e një familjeje, e kur në atë vatër nuk ka edhe ndo-

një grua tjetër, meshkujt që mbeten pa grua në shtëpi për një kohë mund të vazhdojnë të jetojnë në formë familjeje, por kjo gjendje nuk mund të ruhet për një periudhë të gjatë, sepse nis çregullimi, shkatërrimi, duke u shkaktuar ftohtësi në familje. Për të qëndruar në kushte familjare disa meshkuj, lipset patjetër që në mes të tyre të ndodhet një nënë ose një motër, apo gruaja e njërit prej tyre, tek e fundit të paktën një hallë apo një teze.

Megjithëkëtë po e përsërisim, familje do të thotë grua. Shoqëria njerëzore përbëhet prej familjeve. Lumturia e shoqërisë është familja e lumturia e kësaj varet nga edukata e grave: “edukata e grave sjell lumturi në shoqërisë njerëzore”. Pra fatbardhësia e shoqërisë njerëzore është e lidhur me edukatën e grave, e me kaq mjafton trajtimi i problemeve të sipërpërmendura.

7

Përparimi i shoqërisë njerëzore varet nga edukata e grave. Atëherë pra lipset që mësimi i parë i qytetërimit e i përparimit të jetë edukimi i grave. Qëllimi i qytetërimit e i përparimit është që njerëzit të jetojnë në harmoni, në qetësi, në lumturi, në fatbardhësi e me lehtësi. Mirëpo, për shembull, sado i ditur qoftë një person, ose i pasur e i dëgjuar, po të ketë një bashkëshorte të paditur e të paedukatë, a mund të jetë i lumtur? Lumturinë që ai e kërkon më parë në familjen e tij, a mund ta gjejë vallë, përjashta familjes?

Qytetërimi është mjete i lehtësimit të rrojtjes së njerëzve, prej qytetërimit janë shpikur hekurudhat, avulloret, telegrafi e telefoni, me të cilat shpejtohen marrëveshjet e komunikimet, ndërsa njeriu përpara këtyre lehtësirave të udhës, ka nevojë të ketë lehtësi e qetësi shtëpiake. Para se të hyjë në letërkëmbim tregtar e në lidhje me shokët, duhet të jetë në pajtim e në dashuri me shoqen e jetës së tij. Megjithatë, po e përsërisim disa herë, mësimi më i parë i qytetërimit lipset të jetë mësimi dhe edukimi i gruas.

8

Për nevojën e edukimit të grave deri tani kemi treguar si arsye vetëm kalimin e një jete fatbardhë e të lumtur të burrave me gratë e tyre. Por dobinë e edukimit të grave e kërkojnë edhe dy faktorë që e vënë në dukje: i pari, meqë gjysma e popullsisë së globit tokësor përbëhet nga gratë, e duke u edukuar këto, është edukuar gjysma e racës njerëzore; së dyti, gratë janë si të thuash fabrika që i bën njerëzit, nga ato lindin në botë, nga ato edukohen, kurse mirësjellja e grave ka për të kaluar te fëmijët. Fjala është se edukata familjare trashëgohet në gjithë të ardhmen e racës njerëzore.

Nga këta dy faktorë, më parë po shpjegojmë njeriun: që në fillim të kësaj broshure kemi thënë dhe po e përsërisim se gratë, për mendje e zgjuarsi nuk mbesin pas meshkujve, ndoshta e kanë më të madhe mendjemprehtësinë dhe janë më shpejt të kuptueshme. Qysh me krijimin e njeriut e sidomos nga shënimet historike të regjistruara që në epokat e lashta, dihet se meshkujt me mendjen dhe intelektin e tyre kanë bërë shpikje e zbulime, me të cilat kanë bërë sa e sa shërbime dhe e kanë zgjeruar qytetërimin. Shërbimet e grave ndër këto etapa pothuaj as nuk janë parë fare. E përse kështu? Pa dyshim, nga mungesa e diturive dhe e arsimit të grave, të lëna pas dore.

Një nga rregullat e përgjithshme të qytetërimit dhe më kryesore është: të mos humben rastet që sjellin dobi. Fjala është të nxirret dobi nga çdo send. Dhunua më e madhe për të përfituar e për të nxjerrë dobi në botë është mendja, inteligjenca. Një makinë mund të ketë fuqinë e njëqind vetave, bën punën që nuk mund ta bënin pesëqind veta. Por shërbimin që bën një mendje njeriu nuk ka tjetër gjë që mund ta kryejë. Mendja e njeriut është një dhuratë e të madhit Perëndi. Mospërfitimi prej saj është një faj i madh. Duke mos përfituar nga inteligjenca e shkëlqyer e sa e sa grave, që përbëjnë gjysmën e racës njerëzore, ndërsa meshkujt i përbuzin ose i kujtojnë të pavlera e të panevojshme, ato detyrohen ta përqendrojnë inteligjencën e tyre te fustanet e të tjera gjëra të thjeshta,

duke u tërhequr nga shërbimet e vlefshme që do t'i bënin njerëzisë.

Po të përmendim gratë, të cilat si përjashtim kanë pasur fatin e mirë e janë pajisur me arsimin e kulturën përkatëse dhe ua kanë kaluar shumëfish meshkujve, dhe po të kujtojmë shërbimet e tyre njerëzore, është për t'u mjeruar për prapambetjen e grave dhe shërbimet që do t'i bënin ato shoqërisë njerëzore.

Ndonëse gruaja ka detyra të veçanta, si rritjen e fëmijëve, qeverisjen e shtëpisë e punë tjera, jo çdo grua është në këtë gjendje: një grua mund të mos ketë fëmijë që të kujdeset, edhe të gjitha gratë e një familjeje nuk merren me qeverisjen e shtëpisë, e atëherë pra gjejnë kohë për t'u marrë me një punë mendore e diturie. Ashtu si meshkujt që janë marrë me shumë punë të tyre, por i kanë shërbyer njerëzisë edhe me vepra të tjera mençurie, po kështu mund të veprojnë shumë mirë edhe gratë. Për të mbështetur mendimin tonë, le të përmendim gruan me emër, shkrimtaren franceze të vdekur një vit më parë, Zhorzh Sand, e cila me veprat e saj ka hyrë në radhën e shkrimtarëve më të mëdhenj, madje shumë nga librat e saj lexohen më tepër se të disa shkrimtarëve burra.

Çdo grua, veçanërisht për të kryer mirë detyrat e saj, duhet të dijë këndim, shkrim, matematikë, mbajtjen e llogarive, ekonomi, politikë, higjienë, fizikë, kimi e të tjera shkenca, kurse për të mos cenuar bukurinë e brishtë, për të shpëtuar nga gabimet që mund t'i rrëshqasin në raste bisedash, ka nevojë të ketë njohuri edhe nga letërsia, gjeografia, historia etj. Kur një gruaje i

mungojnë këto dituri, jo vetëm nuk mund të plotësojë detyrat që i përkasin, por as ka të drejtë të jetë e shoqja e një dijetari. Sepse bisedën që ka për ta bërë i shoqi nuk do ta kuptojë, dhe as do të hapë një bisedë shoqërore, kurse të shoqit do t'i duhet të zbresë në shkallën e një të padituri. Një grua që e detyron burrin të zbresë në një nivel të ulët, edhe nëse gruaja është tërheqëse, nuk gëzon nderin e vlerësimin e duhur.

10

Duke ngelur pas nga shërbimet kulturore që mund të bënin gratë, ashtu mbetet prapa shoqëria njerëzore edhe nga shumë shërbime materiale prej tyre. Jetesa e njeriut varet vetëm nga fryti i punës së tij, të gjithë njerëzit duhet të punojnë për të jetuar, kurse gjysma e njerëzimit përbëhet prej grave, shumica e të cilave nuk merren me asnjë punë.

Përveç rritjes së fëmijëve dhe punëve të shtëpisë që i kanë detyrë kryesore, gratë mund të gjejnë kohë edhe për t'u marrë me ndonjë punë tjetër, pasi jo të gjitha kanë fëmijë, siç u shprehëm më sipër, e nuk merren të gjitha me punët e shtëpisë, prandaj nuk është nevoja ta përsërisim edhe një herë.

Që në moshën e vajzërisë gratë duhen t'i kenë kryer mësimet e shkollës, e mandej pasi të jenë martuar, bashkë me qeverisjen e shtëpisë dhe rritjen e fëmijëve, është e nevojshme të kenë mësuar dhe ndonjë profesion që mund ta bënin.

Ka shumë mjeshtëri, të cilat gratë i njohin më mirë se meshkujt. Fjala vjen, gratë janë shumë më të zonjat se burrat në punët e dorës për të prerë, për të qepur dhe për të përdorur gjilpërë e gërshërë, e jo vetëm kaq, por gratë janë më të talentuara edhe në qëndisje, për të bërë ojna, për të larë, për të prerë e qepur petka grash, po edhe petka burrash. Mjeshtërinë e rrobaqepësisë ato mund t'ua marrin burrave nga dora.

Edhe në punët e mjekësisë gratë mund t'i kalojnë burrat. Cili është ai burrë, që mund t'i shërbejë një të sëmuri më mirë se një grua? Ndonëse nuk kanë fare njohuri mjekësore, dhe ndoshta me raste veprojnë kundër rregullave higjienike, megjithatë gratë shpeshherë me shërbimet e kujdesjet e shërojnë të sëmurin e tyre të afërt. Shumë herë ndodh që i sëmuri dëshpërohet nga sjelljet e ashpra të mjekut mashkull dhe nga brennga sëmundja i shtohet; prandaj, nuk ka dyshim që i sëmuri gjen prehje dhe mund të shërohet nga sjelljet me përkëdheli të një gruaje mjeke, fjalët e ëmbëla të saj mund t'ia largojnë të sëmurit dyshimet e keqësimit.

Madje natyra i shtyn gratë në mjekësi më parë se burrat. Para se të merrte formë shkencore mjekësia, në epokat e vjetra, mjekimet empirike të përdorura nga gratë, mirë keq, shpeshherë dilnin me sukses ndaj të sëmurit. Edhe sot, ndër fshatrat ku nuk ka mjek, gratë kryejnë detyrën e tij, madje takon të çojnë e ta marrin gruan e njohur si mjeke nga vende të largëta për të vizituar e mjekuar të sëmurin. Ndodh që, edhe ndër vende ku ka mjek, sidomos kur sëmuret dikush në orët e mesnatës, kur shihet se s'ka mundësi të vijë mjeku,

gratë e shtëpisë me të shpejtë marrin guxim dhe përgatisin ndonjë ilaç me të cilin ta qetësojnë të sëmurin. Shumë herë ndodh që nuk i besohet mjekut dhe kujdesen vetë familjarët për të sëmurin, edhe fqinjet nuk rrinë pas pa këshilluar për përdorimin e ilaçeve që dinë.

Përse të mos përfitohet nga kjo prirje e natyrshme e grave? Atyre lipset t'u mësohet shkenca e mjekësisë. Ato që dëshirojnë duhet ta zgjedhin për profesion. Gratë që nuk duan ta ndjekin këtë karrierë, të paktën të kenë një ide për ndihmën e shpejtë që kërkon i sëmuri, duke mos përdorur ilaçe të papërgatitura në bazë mjekësore, dhe të fitojnë njohuri për rritjen e femijëve. Gratë nuk mund të përvetësojnë çdo pjesë të mjekësisë e veçanërisht atë të kirurgjisë. Ndonëse këtë profesion nuk mund t'ua marrin burrave nga dora, mund të shërbejnë në radhën e mjekëve meshkuj. Profesion i farmacisë është një mjeshtëri që gratë, ndoshta, do ta kishin kryer më mirë se burrat.

Punën e tregtisë gruaja, patjetër, e kryen më mirë se mashkulli: duke shërbyer në dyqan ose në magazinë, u tregon klientëve plaçkat që dëshirojnë, u jep çmimet dhe mban regjistrin e llogarive.

Ka shumë punë që gratë kishin për t'i kryer më me përsosuri se burrat, e ne duke mos dashur të zgjatemi më tepër, po kufizohemi së numëruari disa këtu.

Nga punimet që gratë nuk mund t'i bëjnë janë lërimi i arave, të mihurit e tokës, prerja e drurëve, të ngarkuarit e barrës pas shpine e të tjera këso shërbimesh të rënda, porse ndër fshatra shohim që gratë e fshatarëve të shkretë të varfër i bëjnë këto shërbime të rënda.

Ndonëse kjo tregon se edhe gruaja u mësoka në të tilla shërbime, nuk pajtohem që kjo gjini e brishtë të përdoret në çdolloj pune.

Duke mos e pëlqyer që gruas t'i prishet bukuria e brishtësia e të mos rëndohet trupi i tyre me punë të vështira, ne mbështesim rrugën që të priret nga ato punë, të cilat i ka për natyrë.

11

Mbi sipërfaqen e tokës së krijuar për t'u marrë gjithkush me nga një punë, ka kaq njerëz të thjeshtë që pyesin: "A mund të bëhet gruaja rrobaqepëse? A mund të bëhet tregtare? A mund të bëhet mjekë?" dhe nga arsye të paargumentuara, të mbështetura mbi dogma e zakone prapanike, ato mbeten pa punë. Nga njëra anë, shoqëria njerëzore mbetet pa shfrytëzuar shërbimet që këto mund të bënin, në anën tjetër, shpenzimet e dyfishta të grave u bëhen barrë meshkujve, dhe me vdekjen e burrave, gratë e veja bashkë me kalamajtë e tyre mbeten të uritura e të rraskapitura, kurse nga papunësia ato mësohen përtace dhe nga kjo veti, me siguri rrjedhin e shfaqen shumë zvetënime. Duke mos lëvizur, grave u shkaktohen dobësi trupi e sëmundje të pashërueshme, kurse nga mërzitja e bren-gat shpesh përfundojnë në tuberkuloz dhe vdesin.

Për t'u dalë para këtyre të këqijave, gratë duhen të merren me ndonjë profesion ose punë dhe të mos mjaftohen që të marrin dije e edukatë vetëm sa të dinë

të shkruajnë një letër me fjalë të bukura ose të mbajnë një regjistër, por të mësojnë një dituri a një profesion.

Si përfundim, shoqëria njerëzore, e përbërë gjysma nga meshkuj e gjysma nga femra, e ndarë në dy pjesë të barabarta, po ta ketë njëri nga këto dy pjesë të paditur, përtace e të paedukuar, nuk përparon siç lipset. Për të arritur në qytetërim të lumueshëm, njerëzit duhet t'ua njohin grave të drejtat, që të kryejnë edhe detyrat.

12

I dyti argument, për të vërtetuar rëndësinë e edukimit të femrës, del nga diskutimi se, duke i edukuar gratë, në kohën e ardhshme do të jetë edukuar përgjithësisht shoqëria njerëzore.

Pikësëpari duhet t'i jepet përgjigje një vërejtjeje a kritike, që mund t'u kujtohet lexuesve: jo të gjithë meshkujt përvetësojnë edukatë, në shumë vise të botës burrat janë të paditur e të paedukatë si edhe gratë, e duke qenë kështu, mund të thuhet se çfarë nevojë shihet t'u jepet grave edukatë më parë se burrave? U përgjigjemi dhe u themi: qytetërimin që kanë arritur kombet, kurdoherë varet prej edukimit të grave për t'ua lënë trashëgim pasardhësve të tyre; ndërsa popujt që ende nuk kanë parë një qytetërim, edhe këta vetëm me anën e edukimit të grave mund të hyjnë me shpejtësi të rrufeshme në rrethin e përparimit.

Edukata dhe dituria që ka fituar një mashkull mbeten vetëm tek ai, kurse gruaja bën pjesëtarë në diturinë

e në edukatën e saj fëmijët e vet, ndoshta edhe shërbyesit dhe gjithë pjesëtarët e tjerë të familjes, me të cilët ajo bashkëjeton. Gruaja i përngjet tokës pjellore e të frytshme, të gjitha cilësitë që ajo ka: dituri, edukatë, moral të mirë, ua kalon fëmijëve të saj. Edukata që mendohet t'i jepet shoqërisë njerëzore duhet të bëhet pronë e grave. Dituria e shkenca që dëshirohet t'i jepen shoqërisë njerëzore, duhet t'u mësohen grave, duke ngulitur në kokë mendimin e përhapjes së atyre diturive.

Fabrika e njerëzve është në kraharorin e nënave! Kur lind njeriu është i pamend, i pakuptim, i pavullnet, pothuaj si i ngrirë, por duke qëndruar në parzmin e nënës së dashur merr trajtën që mund të quhet njeri. Duke qenë në prehrin e nënës, ai ushqehet me moralin e saj, të cilin mund ta mbajë për sa të jetë gjallë. Kalamani qysh prej një viti e deri në tetë vjeç nuk shkoqet nga e ëma, ajo për të është një qenie e adhurueshme, çdo lëvizje, çdo sjellje të nënës ka për ta imituar, gjithçka që vëren te nëna e vet, e mëson dhe me të mësohet; nëse sheh edukatë te nëna, bëhet i edukuar, në rast të kundërt bëhet i pasjellshëm. Kur i mbush tetë vjet, në mendje e në zemër të fëmijës është rrënjosur mirësjellja e fituar nga nëna, e pasi e ka marrë veten, vlen po t'i dorëzohet një mësueseje. Kjo atëherë mund t'i mësojë shkrim e lexim, por moralin nuk mund t'ia ndërrojë. Për të ngulur me themel moralin e një fëmije nuk mjafton që t'i jepen për të lexuar libra me përmbajtje morale, atij duhet t'i tregohen shembuj të mirësjelljes. Kur mësuesi me thuprën në dorë, me fytyrë të rëndë, të frikshme e kërcënuese

hap gojën për të shpjeguar mësimin ose për të qortuar fëmijën, qysh mund ta përmirësojë moralin ky nën shtypjen e frikës nga ai mësues?

Kur ndahet nga gjiri i dashur i nënës së tij, fëmija çdo ditë për disa orë rri i veçuar nga nëna, nga lojërat e nga liria, i detyruar që atë kohë ta kalojë në shkollë. Këtu atij i duket si të ishte ndër pranga, nga tmerri i mësuesit me atë fytyrë të rreptë, detyrohet ta mësojë mësimin, por prej atij mësimi të marrë nga frika jo vetëm që nuk përfiton gjë, por dhe ngelet gjithnjë i pagdhendur nga morali e sjelljet e mira, madje dhe sikur të arrijë të bëhet i ditur, ka për të mbetur i paedukuar.

Në qoftë se gruaja është e kulturuar dhe e edukuar, bashkë me qumështin i jep fëmijës edhe edukatën, ai fëmijë rritet me mirësjelljen e nënës; siç është ushqyer me ajrin e pastër e me qumështin e nënës, edhe mendja e zemra i ushqehen me edukatën e nënës. Një djalë që ka fatin e mirë të jetë biri i një nëne të tillë, kur të arrijë moshën tetëvjeçare, i është rrënjosur aq mirë edukata e bukur e marrë, sa nuk ka për ta humbur ndonjëherë.

Djali i një gruaje të ditur, në vend që të dëgjojë përralla imorale, me të cilat i prishin sjelljen, nga nëna e ditur dhe e edukuar ka për të dëgjuar anekdota të bukura, zëra të ëmbël e këshilla të dobishme, që fëmijës i zhvillojnë mendjen dhe i zbusin zemrën. Në vend që ta mbushë trurin me disa të dhëna të kota që ia torollosin mendjen, qysh në atë kohë nis të marrë dije, mëson këndim e shkrim etj., kurse dituritë fillestare ka për t'i përvetësuar në formë loje dhe duke u argëtuar, i shtohet dashuria e dëshira për të mësuar.

Po të qëndrojë dikush me një kalama të moshës trederi tetëvjeçar në një dhomë veçan, ka për të vënë re se fëmija nisë të flasë me vete, në atë moshë vë veshin e dëgjon të kuptojë të vërtetën, sheh sende e gjëra të reja, ashtu si të rriturit e quan me emër çdo gjë dhe është kureshtar të dijë. Çdo pyetje e tij i përket një dege të dijes. Sheh hënën dhe se pyet çka është ajo, pyet për madhësinë dhe largësinë; sheh yjet e pyet pse nuk duken ditën, që do të thotë kërkon njohuri nga astronomia. Sheh një kafshë, do të dijë sesa e fuqishme është, me çka ushqehet, çka pi, qysh fle, a e kafshon njeriu apo jo, cila nga dy kafshë mund ta hajë shoqen. Prej përgjigjeve merr një mësim nga dituria e natyrës. Ai bëhet kureshtar të dijë se kur bie shi, nga bien ato pika uji; kur të dëgjojë gjëmimin e qiellit, ka për të pyetur se nga vjen ai gjëmim; me këtë merr një mësim nga atmosfera; sheh librin dhe ka dëshirë të lexojë, sheh letrën e lapsin dhe do të shkruajë. Gjatë disa vjetësh, po të mos marrë përgjigjen e duhur dhe bindëse për ato që ka pyetur, ndonëse heq dorë nga merakun për të mësuar çdo gjë, i zhytur në paditurinë që bashkë me ajrin e rrethon globin tokësor, dhe i bie ndër të tjera dëshira e ambicia, përsëri e ndien nevojën që të mësojë dhe detyrimisht do të pranojë ato çka i kujtohen prej fëmijërisë.

Prandaj nëse fëmijës, vetëm sa për t'i mbyllur gojën i jepet një përgjigje e rremë, me të cilën edhe nuk i tregohet e vërteta, edhe i mbeten në tru disa mendime të shtrembra e të gabuara, me këtë mënyrë do t'i bëhej një padrejtësi e madhe, me një fjalë një tirani.

Përveç nënës, kush mund t'i japë shpjegime fëmijës e t'i heqë dyshimet për përgjigjet e pyetjeve që bën? Duke u gjendur në atë moshë kurdoherë pranë nënës së vet, natyrisht, pyetjet fëmija ka për t'ia bërë asaj, edhe përgjigjet duhet t'i marrë nga ajo. Po çfarë përgjigjesh do t'i japë nëna, kur fëmija pyet e nëna nuk i di ato? Nëna që nuk ka dituri e edukatë, ku do ta gjejë përgjigjen për t'ia dhënë djalit? Për të arritur atë shkallë qytetërimi e edukate, që shoqëria njerëzore e ka për qëllim, duhet që menjëherë pas lindjes t'u jepet edukata njerëzve. Porsa të lindë, siç i jepet qumësht për t'ia ushqyer trupin, ashtu edhe për ta ushqyer shpirtin foshnjës duhet t'i jepet edukata; ndërsa po të lihet të marrë sjellje të keqe, tepër pak do t'i bëjë dobi edukata. Kjo duhet t'i jepet njëherësh me qumështin e nënës, sidomos nga nëna që e ka lindur. Gjithçka varret nga mirësjellja e grave; prandaj, duke u edukuar gratë, përgjithësisht është edukuar shoqëria njerëzore.

13

Dihet fare mirë, se fjalën që dëgjon prej një të dashuri njeriu, e pranon shumë lehtë; kurse fjalën që dëgjon prej atij të cilin nuk e do, sado e drejtë dhe e mirë qoftë, nuk e pranon. Për fëmijën nëna është njeriu më i dashur në botë, ndërsa mësuesi i keq është më i neverituri. Atëherë atë çka duam t'i mësojmë fëmijës, t'ia themi me gojën e nënës, apo me gojën e mësuesit tu-

rivarur, me thupër në dorë, cila pra, kishte për të qenë rruga më e lehtë për t'ia arritur qëllimit?

Fjalët që ka dëgjuar nga e dashura nënë kur ka qenë i vogël, për sa të jetë gjallë njeriu nuk i harron. Në kujtesë e në zemër i kanë zënë vend përgjithmonë fjalët që ka dëgjuar nga nëna, veprat e lëvizjet e s'ëmës.

Cili është ai njeri, që edhe pse ka arritur moshën pesëdhjetë, gjashtëdhjetë a shtatëdhjetë vjeç, i ka harruar “nina-ninat” e djepit, të dëgjuara nga e ëma, apo i ka dalë nga mendja shija e përrallave të saj? Cili është ai që, duke kujtuar nina-nanat, të mos përmallohet? Të mendohet pra, sa të ëmbla i duken ajo valle e djepit e ngulur në trurin e tij nga goja e nënës, apo disa përralla si të pakuptimta që kanë zënë vend në kokën e në zemrën e fëmijës, kur fëmija të dëgjojë të vërtetat që janë një mësim morali e i gëdhendet në zemër si gjë e shenjtë e madhërishme!

Shumica e njerëzve të mëdhenj kanë pasur nëna të edukuara. Njerëzit e shquar, që kanë bërë vepra të mëdha e të jashtëzakonshme, kanë pasur kryesisht nëna, që kanë qenë gra pak a shumë më të edukuara se të tjerat. Kanti, i famshmi filozof, pohon se nëna e tij kishte pak njohuri shkencore, baza të diturisë, nga ajo kishte marrë që në fëmijëri disa mësim natyrore të thjeshta: “Nëna është ajo që më ka rrënjosur në zemër farën e mirësisë”.

Meqë cilësinë e rritjes dhe të edukimit Perëndia ia ka dhënë gruas, e pasi në prehrin e dashur të nënës të ketë marrë edukatën themelore e fillestare prej saj, fëmija do të ndjekë një shkollë, ku edhe mësuesi që e mëson e do ta edukojë duhet të bëhet si nëna, po që se dëshiron t'ia lehtësojë mësimin e ta udhëheqë në mirësjellje. Duke u mbështetur në këtë veti karakteristike të gruas, në vendin relativisht më të qytetëruar në botë, në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, mësueseve u është ngarkuar mësimi e edukimi i fëmijëve në shkollat foshnjore.

Njeriu ka nevojë të ndriçohet me mësimet që i pasurojnë kujtesën, i pastrojnë dhe i zbusin zemrën, i përmirësojnë moralin. Këto cilësi lipset të jenë në dorën edukuese të grave. Pasi të ketë ardhur në shkallën kur e zotëron veten, shkencat e dituritë serioze fëmija mund t'i përvetësojë nga mësuesit burra.

Si përfundim, para se të bjerë në dorën e mësuesve meshkuj, fëmija mësimet e para do t'i marrë nga nëna, duke luajtur e duke u argëtuar brenda në familje, mësimet e dyta duhet t'i marrë në shkollën foshnjore nga një mësuese, kurse pasi të kalojë moshën e fëmijërisë do të hyjë në shkollë dhe mësimet e mëtejshme do t'i marrë nga mësuesit burra.

Në vendin tonë ka shumë veta, që kujtojnë se rritja e fëmijëve tre-katërvjeçarë në mes të grave është e dëmshme, dhe e shohin të dobishme që ata të jetojnë ndër burra. Ky mendim është i gabuar. Është e natyr-

shme që kur një fëmijë rritet pranë grave të paditura e të pashtuara, nuk do të fitojë sjellje shumë të mirë, por fëmija i rritur mes burrave kurrë nuk ka për të dalë i edukuar.

Gratë e kanë nga natyra të rrisin fëmijët e t'i edukojnë, kjo është detyra e parë e tyre. T'u hiqet grave kjo detyrë e t'u jepet burrave, do të ishte një veprim kundër natyrës, punë që nuk mund të bëhet kurrë, e asnjëherë nuk jep fryte të mira. Edhe nëse e shohim që gratë nuk kanë zotësi të rrisin fëmijë të edukuar, në vend që t'i vëmë burrat të edukojnë fëmijët, duhet të orvatemi të edukojmë gratë, sepse mirësjellja e grave siguron edukimin e fëmijëve.

15

Edukata që u jepet burrave mbetet vetëm tek ata, me vdekjen e tyre edhe ajo humbet; ndërsa edukata që u jepet grave u kalon fëmijëve dhe nipave. Edukata e dhënë meshkujve është si një pemë që mbillet për të bërë hije, ndërsa të edukuarit e grave është si të mbjellësh një pemë që jep edhe hije, edhe fryte; mirësia i vjen shoqërisë njerëzore nga vetë edukata e saj, e fryti janë fëmijët e rritur me edukatë.

Një popull që orvatet të rrisë e të edukojë vetëm meshkujt, i përngjet atij, i cili ngre një urë pa themel mbi rërë, e një ditë kur të bjerë shi, e sheh se ura rrënohet, mandej detyrohet përsëri ta rindërtojë. Themeli edukativ i një shoqërie varet nga edukata e grave.

Gjendja e një populli kurdoherë është e varur nga gjendja e grave. Ai popull që i ka gratë të edukuara është i edukuar, populli që i ka gratë pa mirësjellje është i paedukuar. Populli që ka gra punëtore është i pasur e i përparuar, përkundrazi, populli që ka gra përtace është i varfër. Gjithashtu populli që ka gra të ndershme është i ndershëm, populli që ka gra të paedukuara është në gjendje të mjerueshme.

Gratë janë themeli i shoqërisë njerëzore. Lumturia e shoqërisë varet nga edukata e grave.

Që të shpëtohet shoqëria njerëzore nga synimet e këqija, nga krimet e keqbërësit, kundër këtyre njerëzve kanë nxjerrë ligje e rregullore, kanë shpikur gjithfarë dënimesh! Ndonëse njeriu nuk dëshiron të veprohet kundër racës së tij, detyrohet të marrë masa dënimi vetëm për t'i dalë para së keqes. Por nëse kryhet e keqja, që mos të përsëritet, për t'u dhënë shembull të tjerëve, e dënon fajtorin. Kur dikush bën një vrasje, në vend që shoqëria njerëzore të pakësohej më tej duke e vrarë, do të ishte më mirë ta parandalonte, t'i thaheshin rrënjët krimet para se të ndodhte ngjarja. Kjo mund të pengohet vetëm nga edukimi i grave.

Nuk e kam qëllimin të hiqen dënimet, nuk jam as nga ata që i kujtojnë njerëzve të zhveshur nga veset natyrore dhe e quajnë se kanë sjellje engjëjlore, por siç është vënë re, njerëzve të edukuar nuk bëjnë aq të këqija sa ata të pasjellshmit; duke u edukuar mirë e sa më tepër që të përhapen vetitë e mira në shoqërinë njerëzore, pa dyshim edhe të këqijat kanë për t'u pakësuar,

por përhapja e edukatës në këtë mënyrë mund të bëhet vetëm me zotësinë e grave dhe të nënave.

Rrallë shihet që prej një babai të edukuar të rritet një djalë i pasjellshëm, e anasjelltas, nga një baba i pagdhendur të rritet një djalë i edukuar; po kështu nuk ndodh që prej nënës së edukuar të dalë një djalë i zvetënuar, ndërsa rrallë shihet që prej një nëne të paedukuar të dalë një fëmijë i sjellshëm. Në rast se gruaja nuk e ka edukuar vetë të birin, as nuk e ka pasur pranë vetes, atëherë është e natyrshme që ai djalë nuk ka për t'i ngjarë së ëmës.

Kur Bonaparti i Madh e pyeti gruan e njohur, madamë Kampanin, se nga vinin të metat e fëmijëve në Francë e si duheshin edukuar, ajo iu përgjigj në mënyrë filozofike: "Nënat". Bonaparti i shquar pati thënë: "E ardhmja e një fëmije është në dorën e nënës". Një nga filozofët anglezë është shprehur: "Lapsi që përdor natyra për të shkruar ose gdhendur mbi zemrat tona, është nëna".

16

Deri këtu jemi shprehur rreth detyrave të grave, detyra të cilat për të mundur t'i kryejnë mirë, kanë nevojë të edukohen, si dhe kemi folur për rëndësinë e edukimit të grave. Tani do të diskutojmë mbi të drejtat e tyre, qysh trajtoheshin ndër epokat e vjetra dhe si trajtohen sot te popullsitë e ndryshme, si duhet vepruar kundrejt tyre.

Meqë burrat janë më të fuqishëm e, për natyrë janë më lart se femrat, ndërsa çdo gjë ndodhet në dorën e meshkujve, nuk mohohet se gratë që në kohërat e vjetra janë përndjekur nga pak. Duke e vënë re se e drejta e tyre u grabitet dhe poshtërohen, gratë janë detyruar të mashtrojnë e të bëjnë hile dhe këto janë bërë shkak që të ulen edhe më poshtë në sytë e meshkujve, duke ngelur të shtypura e të përbuzura.

Në disa popuj të lashtë gruaja nuk numërohej shoqe e mashkullit, ajo vështrohej pothuaj si plaçkë dhe pasuri e burrit. Në periudhën e paganizmit, në Arabi, në Indi e në krahina të tjera të botës, një burrë mund të merrte gra pa numërim, sa të donte. Deri vonë në Indi, kur vdiste një burrë, bashkë me të digjeshin të gjalla në zjarr një ose dy gra të të vdekurit. Kjo tregon se ato gra të shkreta nuk numëroheshin në radhën e njerëzve. Në besimet e disa popujve, gratë ishin të përjashtuara nga parajsja, nga pavdekshmëria e shpirtit, nga çdo gjë e shenjtë, nuk shiheshin madje as si kafshë, por si bimë. Te një fis, nga xhelozia grave ua mbulonin fytyrën që të mos i shihte as dielli, i mbanin të burgosura. Një palë të tjerë kërkonin që fetarët të mos ngacmoheshin nga epshi, prandaj grave u hiqnin vetullat e qerpikë, ua prishnin bukurinë e hijeshinë; ka pasur edhe popuj që gratë i kanë shitur si kafshë në treg.

Ndër kombet e paqytetëruara, një popullsi endacake arabësh jetojnë në barazi me gratë e tyre, sillen mirë me gratë, duke e ditur se gruaja është krijesë me trup të dobët e me butësi zemre; gruaja në disa vende ara-

be quhet e shenjtë dhe e padhunueshme, madje edhe kur janë të armikut, mbeten të pacenueshme.

Ndër primitivët burrat e gratë jetojnë bashkë dhe punojnë së bashku, duke mos pasur gruaja ndonjë privilegj a nderim të veçantë; ngaqë nuk janë në gjendje të çmojnë vlerën e gruas, jetojnë së bashku sikurse bagëtia, prandaj barazinë e grave me burrat nuk e kanë sepse gratë nderohen nga burrat.

17

Gruaja është një njeri si edhe burri; për të ndërtuar një familje, është e domosdoshme që meshkujt të shoqërohen me femrat dhe të jetojnë bashkë, barazia në mes tyre është e nevojshme.

Gruaja është një shtyllë e brendshme e familjes, e burri është mbrojtësi i saj, por ngaqë gruaja është më e pafuqishme, atëherë fjala e burrit mbetet më e detyrueshme. Epërsia e burrit nevojitet vetëm në raste këshillash, kurse përndryshe ndërmjet gruas e burrit nuk duhet të ketë urdhra e dallime, sepse po të ketë dallime mes të martuarve, kjo shkakton pabarazinë, e kjo nuk mund të quhet as shoqërimi i tyre.

Ndonëse fjala e burrit është më me peshë ndaj gruas, e kjo duhet t'i bindet mashkullit, gruaja ka një të drejtë më tepër se burri, sepse duke qenë më e dobët, ka nevojë për mbrojtje nga mashkulli përballë çdo rreziku, ai duhet t'i bëhet mburojë gruas; gjithashtu zemra e

shpirti i gruas janë tepër të brishta, nuk mund ta mbajnë as poshtërimin, e prandaj ajo duhet të respektohet.

Një respekt i tillë ndaj grave i afrohet sjelljes së popujve endacakë që përmendëm për gratë e tyre. Në Evropë ndonëse është në fuqi ky rregull, ç'dobi ka, se duke dashur që grave t'u jepet liri e barazi deri në atë shkallë sa burrat të poshtërohen, ndër marrëdhënie përzihen disa etiketa të tepërta, kurse edhe në Evropë gjendja e gruas duhet të përmirësohet.

Disa popuj të epokave të vjetra dhe ata të mesjetës, e po ashtu popujt e sotëm të Azisë kanë këshilluar që gruaja t'i bindet burrit, mos të vishet elegante dhe të jetojë e mbyllur.

18

Përsa i përket gruas, evropianët janë duke i bërë shumë kritika fesë Islame. Ndonëse ka shumë gjëra që i vishen besimit islam dhe sot praktikohen nga shumica e popujve myslimanë, të metat e këtyre popujve nuk rrjedhin të gjitha nga feja islame, madje shumica e atyre fajeve janë në kundërshtim me urdhëresat e fesë, e çdo kusur i popullsisë islame nuk duhet t'i quhet fesë.

Thonë se feja islame e quan gruan në radhën e një plaçke, ajo shkon te burri jo si bashkëshorte, por si mall e pasuri, apo si një skllave! Nuk është aspak ashtu. Për të kuptuar se çfarë urdhrash nderimi jep feja në fjalë, duhet t'i hedhim një sy jetëshkrimit të të madhit Muhamed; mjafton të marrim parasysh nderi-

min e vlerësimin që ka treguar për Hatixhen, Aishen, Fatimen, mjafton të dihet se shumica e haditheve janë transmetuar nga ato gra. Këto gra të përmendura renditen ndër organet apo shtyllat e fesë islame.

Për respektin që tregon feja islame kundrejt grave, Kur'ani i madhërueshëm në çdo urdhër e ndalim të rastit thotë: “myslimanët” e “myslimanet”, “besimtarët” e “besimtare”; këto na bindin se gratë nuk janë përjashtuar e nuk u është mohuar asgjë.

Kur një fe, Profeti i së cilës urdhëron e thotë: “Parajsa është nën këmbët e nënës!” e kur e dimë se ai profet është bërë adhurues i atyre që vdesin për fe duke i shpallur dëshmorë, se e ka shenjtëruar dashurinë, a mund të mëtohet që ajo fe u paska bërë padrejtësi grave?

Historia islame e periudhës së lumnueshme profetike e të udhëheqësve kalifë islamë, duke treguar lirinë e ndikimin që gëzonin gratë, ndër të tjera përmend sidomos Aishen e Fatimenë, të cilat merrnin pjesë deri në çështjet politike e ushtarake, duke ushtruar ndikimin e tyre. Veçanërisht Aishja me rastin e mospajtimeve që kishte me njërin nga udhëheqësit kalifë të kohës, mori pjesë vetë në luftë, si prijëse e luftëtarëve. Në periudhën e kalifëve Abasidë dhe më vonë, ka ndodhur që gruaja të zëvendësojë kalifin, e sa e sa gra të dëgjua kanë marrë pjesë ndër punë të mëdha, sidomos në letërsi e në poezi ka gra pa numërim, të cilat janë bërë me emër në botën islame. Feja islame u kërkon grave të dinë të shkruajnë e të lexojnë, duke mos i përjashtuar nga të mësuarit e dogmave fetare, të falurit e namazit e nga të tjera praktika besimtare, që u duhet

t'i përvetësojnë me anë të shkrim-këndimit. Librat mbi dogmat e besimit janë shkruar për të dy gjinitë.

Shumica e evropianëve mëtojnë se feja islame nuk pranon që gratë mund të hyjnë në xhenet. Këto pretendime janë për të qeshur, ashtu si dhe pohime të tjera që tregojnë se mbështeten në mendime të gabuara.

Të metat më kryesore që i vishen fesë islame nga evropianët janë: poligamia, mbulesa, divorci dhe skllavëria. Duke u mbështetur në gabimet e disa kombësive islame, duke mos pasur dijeni të plotë mbi urdhrat e ndalesat, katër pikat e përmendura evropianët ia quajnë fesë islame.

Këto katër çështje po i shtjellojmë një nga një.

19

Poligamia është martesë e një mashkulli me shumë gra. A është e natyrshme apo jo të martohet një njeri më tepër se me një grua, është bërë problem ndër filozofët dhe për këtë janë shkruar vepra të ndryshme. Po të studiohet jeta e kafshëve, në të vërtetë del se meshkujt e disa shtazëve e kalojnë jetën me nga një femër, ndërsa te disa të tjera shihet se çdo mashkull ka disa femra, ose për disa femra janë disa meshkuj. Meqë njeriu numërohet si një krijesë shtazore, a do ta kalojë për natyrë jetën me një grua, apo është krijuar për të bashkëjetuar me shumë gra, nuk është e lehtë të kuptohet prej këtej.

Prirja natyrore ndonjëherë e shtyn njeriun të lidhet me një të përzemërt dhe me atë të jetojë, mirëpo disa herë e shtyn për sa gra mund të marrë. Ndaj te disa popuj poligamia është e ligjshme edhe e zakonshme, kurse te disa popuj të tjerë është e ndaluar dhe e përbuzur. Disa nga fetë e sotme e kanë lejuar poligaminë, ndërsa disa e kanë ndaluar, kështu edhe ndër popujt e feve të vjetra disa e kishin të lejueshme poligaminë, disa të ndaluar.

Te popujt që kanë bërë jetesë të natyrshme e të thjeshtë poligamia nuk ka qenë e zakonshme, secili ka jetuar me një grua, në kohë paqeje e të jetesës së pasur. Sidomos kur kanë ngadhënjyer mbi popullsitë e tjera, duke qenë sundues mbi ta, poligamia ka qenë në fuqi në shumicën e tyre.

Indianët e vjetër dhe eskitët, si dhe arabët në periudhën e paganizmit, kanë marrë sa gra kanë dashur, sidomos krerët kanë pasur gra pa numërim.

Sa ka burra në botë, pothuajse po aq duhet të ketë edhe gra; por një pjesë e madhe e burrave kanë vdekur ndër luftëra e ngjarje të rrezikshme dhe janë pakësuar, e kjo ka shkaktuar poligaminë, duke e bërë të nevojshme për njerëzinë.

Ndër hebrejtë ka qenë në fuqi poligamia, vetëm ndër grekët e romakët nuk kanë qenë e zakonshme; madje atë që merrte më tepër se një grua romakët e dënonin me vdekje. Në asnjë komb nuk ka qenë zakon që një grua të martohet me shumë burra, as edhe ndër ato vende ku shumica e meshkujve nuk gjenin femra, nuk ka qenë e pranueshme një veprim i tillë;

po të mendohet, kuptohet se kjo ka rrjedhur dhe është penguar nga forca e sundimit në fuqi.

20

Duke qenë më të fuqishëm, të gjitha punët burrat i kanë marrë vetë në dorë, prandaj edhe gra kanë marrë sa kanë dashur. Kurse martesë do të thotë lidhje shoqërore e një mashkulli me një femër, prandaj martesë edhe shërben për të ndërtuar një jetë të qetë e të lumtur, edhe shërben për të shtuar breznitë e asaj familjeje. Duke qenë kështu, pasi të jetë lidhur me një grua, po të shoqërohet burri edhe me një tjetër, lipset të ndahet nga e para.

Po t'u njihet e drejta meshkujve që të marrin shumë gra, kishte për të qenë një padrejtësi e madhe, duke shëmbëllyer njerzit me pulat e dhentë. Martesa për njerëzit nuk është vetëm për të kryer një nevojë të natyrshme dhe për vazhdimin e brezsisë, pasi ka edhe dy shkaqe të tjera kryesore e të shenjta: njëri është dashuria, tjetri është vullneti i formimit të familjes. Njeriu mund të ketë simpati për disa veta, por me atë që quhet dashuri a ndjenjë nuk mund të dashurojë më tepër se një person. Po ta dashurojë burri një femër, përveç që nuk ka mundësi të dashurojë edhe një tjetër në të njëjtën kohë, nuk është e mundur që të mos e këqyrin me neveri ato gra, që janë pranë me të shoqen e dashur të tij. Po të ndodhë kjo çështje, një burrë që merr dy gra ose do të dojë njëren e me tjetrën do të

bëhet pothuaj armik, ose nuk dashuron asnjërin, e kjo është e natyrshme.

Ai që martohet me më tepër se një grua, nuk mund të ndërtojë një familje në kuptimin e vërtetë. Familjen e formon dashuria dhe besnikëria në mes burrit e gruas. Dashuria që lidh burrin me gruan, lidh edhe pjesëtarët e tjerë të familjes, është një bashkërendim i fortë dashuria e lindur prej një bashkimi, është një shembull edhe për fëmijët e lindur dhe një bazë lumturie për gjithë familjen.

Xhelozia është një veti e natyrshme edhe te kafshët. Veçanërisht gratë xhelozia i bën të humbasin mendjen e ndjenjat, nuk dinë çka bëjnë, duke kryer ndonjëherë edhe krime.

Gruaja që e dashuron dhe e do burrin, si armikun më të madh do të ketë gruan tjetër që e do burri i saj; të mendohet pra, se çfarë pasojash lindin prej dy grave armike të ndodhura në një shtëpi. A është e mundur të ngrihet ndërtesa familjare në atë shtëpi?

Një burrë që martohet me disa gra, edhe nëse do t'i caktojë secilës një banesë në veti, përsëri secila prej tyre do të orvatet ta tërheqë burrin nga vetja e ta largojë nga të tjerat, duke shpifur lloj-lloj fjalësh kundër tjetrës, duke u munduar ta bindë të shoqin. Ai burrë asnjë orë nuk ka për të pasur qetësi, e më në fund ose do të dojë njërin nga gratë e të tjerat do t'i mbajë nën një farë robërie duke i dhunuar nën peshën e xhelozisë, ose nuk do ta dojë asnjërin, duke i detyruar të kalojnë një jetë shtazore.

Nga pikëpamja e dashurisë, gratë kanë një ndryshim prej meshkujve: nuk e shfaqin dashurinë shpejt sikurse meshkujt, por kur dashurojnë gratë janë më të dashura, më këmbëngulëse dhe më të çiltra e besnike. Dashuria është cilësi shumë e brishtë; zemra e gruas është më e ndjeshme, më e hollë e delikate se e mashkullit, e kështu dashuria e burrit, duke qenë më e fortë e më e rreptë, zë vend në zemrën e butë e të prekshme të gruas.

Pasi të pranohet kjo, qysh mund të durojë një grua kur burri i saj të dashurojë një tjetër, qysh mund të mbahet kjo grua, dhe anasjelltas, kur gruaja të dashurojë një burrë tjetër, le të përfytyrohet se çka mund të ndodhë. Po ta mësojë apo ta diktojë një burrë se bashkëshortja dashurohet me një tjetër, ka ndodhur shpesh herë që pa ngurruar fare ka mbytur të shoqen edhe dashnorin e saj. Kurse një grua që heton se burri i saj dashuron një tjetër, nga dobësia trupore e morale, nuk ka guxim të kryejë një krim kundër burrit.

21

Për dëmet e ngatërresat që sjell poligamia ka shumë fjalë për t'u thënë, përpara se të hyjmë në diskutime rreth urdhrave e ndalimeve që ka feja islame për këtë çështje e për të cilën evropianët e sulmojnë pa të drejtë, po i themi dy-tri fjalë mbi dëmet që sjell poligamia e sesi fetarisht e ligjërisht është e ndaluar.

Për të kuptuar të vërtetën e çdo gjëje, duke iu shmangur fluturimeve letrare, çdo gjë duhet të vërehet objektivisht. Njeriu nuk lipset të shihet me syrin engjëllor, por me atë të njeriut, domethënë të mos e përfytyrojë veten të përsosur dhe t'i vihen në dukje edhe të metat e fajet. Kushdo në botë krijon një familje për të jetuar me dashuri; disa për të kryer detyrën e shenjtë nuk martohen; disa njerëz martohen për të plotësuar nevojën natyrale, e disa të tjerë marrin një grua për të kryer punët e tyre. Gratë disa ditë i kanë të ndaluar, kurse në viset e nxehta ndihet nevoja natyrore më e fuqishme dhe kjo bëhet shkas për veprime të parrregullta. Këto rrethana u kanë dhënë shkas shumë të këqijave, duke shkatërruar themelet e shenjta të shoqërisë njerëzore. Meqenëse ndalimi i poligamisë u hap portën këtyre të këqijave, ky ndalim është edhe më i dëmshëm se vetë poligamia.

Gruaja mund të pësojë sëmundje, gjymtime, ose të preket nga një epidemi. Ata që martohen nga shtytja e epshit a natyrore, ose për t'ua qeverisur dikush punët e shtëpisë, ndonëse dëshirojnë të ndërtojnë një familje, nuk kanë për t'ia arritur qëllimit dhe pa dyshim nuk do t'u plotësohet vullneti.

Kjo mangësi e burrave ka për t'i lënë gratë në njërën anë të kujdesshme, ndoshta edhe në mjerim, duke u detyruar ta kërkojnë qetësinë e dëshirën e tyre vetjake përjashta, siç kemi thënë më sipër, e kjo mënyrë sjelljeje kishte për të qenë burim i të këqijave. Një grua që pëson fatkeqësitë e përmendura por i shtrohet fatit të saj, kur burri merr edhe një grua tjetër, nuk bie në dë-

shpërim; poligamia në këto rastesh jo vetëm për burrin, por edhe për gruan është e dobishme.

Kur gratë nuk janë në gjendje të lindin, shpesh ka burra që e quajnë të nevojshme të kenë fëmijë; edhe në këtë rast nuk mohohet dobia e poligamisë. Përveç kësaj, poligamia lejohet për t'u dalë para zvetënimeve të tjera.

22

Të vijmë tek urdhrat e ndalimet fetare islame rreth poligamisë. Besimi islam – siç e kuptojnë evropianët, - poligaminë nuk e urdhëron, as nuk e përkrah, por as nuk e ndalon krejt. Siç dihet, Kur'ani nuk është si ungjilli që merret vetëm me këshilla e pjesë morale; përveç këtyre, Kur'ani përmbledh ligje e gjykime, e një ligj që prek koncepte të vështira, dihet se shumë herë nuk mund të zbatohet, andaj Kur'ani nuk mund ta ndalonte poligaminë. Krishterimi e ndalon poligaminë; por, a thua ky vendim juridik ka qenë gjithmonë? Edhe kur krishterimi ishte në kulmin e ndikimit të tij, shumica e mbretërve dhe e sundimtarëve evropianë kishin disa gra, ndonëse nuk kishin guxim ta zbatonin haptas poligaminë e, nga mikeshat që mbanin, u lindnin edhe fëmijë.

Kështu, përveç që nuk zbatohet një urdhërim ungjillic, nga gratë e pakurorë lindnin fëmijë të paligjshëm, me pasoja të këqija e zvetënim të pallogaritshëm.

Një gjë që nuk mund të pengohet e ligji i natyrës s'e pranon, ajo nuk mund të qëndrojë gjatë. Në mbështetje të këtij gjykimi, Kur'ani nuk e ka ndaluar poligami-

në, e ka lejuar vetëm për t'u dalë para zvetënimit dhe martesave të paligjshme.

Ndonëse Kur'ani e ka lejuar poligaminë, në anën tjetër as nuk e urdhëron, as nuk e këshillon. Megjithëse në pikëpamje ligjore e ka lejuar poligaminë, nuk e çmon në vështrimin moral. Në ajetin me të cilin lejohet poligamia, nuk duhet harruar pjesa ku thuhet: "... Është më mirë të mjaftohet me një grua". Ky është një argument i mjaftueshëm që dëshmon se feja islame nuk e urdhëron e as nuk e përkrah poligaminë. Ndër versetet e Kur'anit shprehet se çdo gjë është krijuar çift, por njeriu nuk ka dy zemra; këto dy koncepte kur'anore janë dy dëshmitarë të drejtë, që tregojnë se Kur'ani është kundër poligamisë.

23

Poligaminë nuk e ka shpikur feja islame. Arabët e indianët nuk e kishin të caktuar numrin e grave për t'u martuar, kushdo merrte gra sa të dëshironte. Megjithatë Kur'ani thotë: "Të martuarit me një grua është i dobishëm – hajërlë", por më në fund është lejuar që një mysliman mund të marrë deri në katër gra. Ky ndryshim nuk do të thotë se feja islame e ka toleruar poligaminë, madje, ndoshta ka dashur ta heqë poligaminë.

Sidoqoftë, kritikrat që i bëhen fesë islame për poligaminë janë krejt pa vend. Një nga shërbimet që i ka sjellë feja islame njerëzimit është edhe caktimi i martesës së burrave me një numër të kufizuar, kurse poro-

sia që jep është se të martuarit me një grua është më i dobishëm. Të ndaluarit krejtësisht të poligamisë – siç e mbajnë popujt e krishterë – do të thoshte të shkaktoheshin ndërlikime dhe fatkeqësi, prandaj toleranca e fesë islame në këtë rast është një shërbim i veçantë që i bëhet njerëzisë.

Urdhrat e porositë e Kur'anit për poligaminë dolën qartë; përderisa të mos shpërdorohen dhe të ruhen ato, gjinia femërore padyshim që do të mbetet e kënaqur nga sentencat e sheriatit islam, nuk do të ankohet. Sikurse në çdo punë, edhe në këtë rast mund të ndodhin shpërdorime, por duhet t'u dilet para me çdo kusht.

Urdhrat e ndalimet e çdo feje apo ligji mund të kritikohen, por nuk është e arsyeshme të kritikohen për shpërdorimet që i kryejnë ata, të cilët i përmbahen asaj feje apo ligji.

24

Të vijmë në çështjen e mbulesës. Para se të shprehemi mbi zakonet e rregullat që janë rrënjësuar ndër ne, po shpjegojmë urdhrat e ndalesës që jep feja islame rreth kësaj çështjeje.

Shumica e evropianëve mendojnë se mosdalja e grave jashtë banesës është shpikur nga feja islame. Porse ky zakon, i ushtruar që në epokat e vjetra ndër shumë popujt të Azisë, ishte në veprim edhe në Greqi. Përvëç që nuk i ka shtuar gjë këtij zakoni, feja islame edhe e ka lehtësuar. Ndër persianët e vjetër kishte pjesë të

veçanta të banesës, të rezervuara për gratë: gynécée (harem daire), e që quheshin “Shebestane”; gjithashtu edhe grekët kishin banesa të veçanta që quheshin “gjingjijone” enkas për të mbajtur mbyllur gratë. Në Athinë “eteret” ishin dashnoret, disa vajza veçanërisht të dalluara si “Kokat” e francezëve, që mblidhnin meshkuj nëpër shtëpi dhe u zbuloheshin atyre lakuriq duke u argëtuar me ta. Në mes të këtyre dhe grave të ndershme kishte ndryshim të madh, prandaj këto të fundit nuk dukeshin përjashta.

Në fillim të përhapjes së islamizmit gratë nuk mbuloheshin, por më vonë disa popuj i lanë tepër të lira gratë e tyre. Liria e tepërt i dha shkas imoralitetit e sjelljeve të turpshme. Përballë kësaj gjendjeje, u dha urdhër për t’u mbuluar gratë. Verseti kur’anor që flet për perçen e grave, ndonëse i ka ndaluar gratë që të rrinë në shtëpi si në kohën e paganizmit, nuk i ka penguar që të mos dalin jashtë për të kryer punët e hallet e tyre dhe të merren me veprime të jetës së përditshme. Kur’ani urdhëroi mbulesën e flokëve, të krahëve e të kofshëve e pjesëve të tjera të shtatit. Kjo ishte masë e arsyeshme dhe morale. Të mbuluarit e krahëve, të parzmit, të kofshëve nuk tregon ndonjë formë skllavërimi për gratë; gjithashtu as nuk është ndonjë vështirësi të mbulohen flokët me ndonjë pëlhurë.

Feja islame nuk i ka burgosur gratë ndër shebestane e gjingjijone, por e ka kufizuar lirinë e tyre për t’u ruajtur nderi, e veç kësaj i ka lënë të lira brenda kufijve të ndershmërisë, u ka siguruar edhe të drejta më tepër se të drejtat që kanë lejuar evropianët për gratë e tyre

e nuk ua japin. Feja islame, për natyrën e gruas – i ka përjashtuar vetëm nga të qenit kalife dhe prijëse (imame në namaz) e jo nga të drejta të tjera. Në periudhën e profetëve dhe të kalifëve udhëheqës, siç dihet, gratë merrnin pjesë jo vetëm në punë të zakonshme, por deri në veprimtaritë politike.

Kufizimi i Kur'anit përsa i përket perdes e mbulesës nuk i ka ndaluar gratë të merrnin pjesë në mbledhje e komisione, të hynin e të jepnin mendimet e tyre, të ndërhynin në çdo punë, madje janë ndaluar të shkonin në luftë. Duke ndjekur një rrugë politike të veçantë të sajën, si kryetare e udhëheqëse e asaj vije politike, Aisheja pranojë të merrte pjesë vetë në luftë. Kjo veper e saj njihet edhe në histori. Shumë prej haditheve profetike janë shpallur prej Aishes, Fatimes, Zenepes e grave të tjera si këto. Nuk mund të mohohet se gratë myslimane kanë shërbyer dhe kanë ndikuar si në veprimet fetare, ashtu edhe në çështje politike e ligjore. Në periudhën e Abasidëve, gratë qenë të parat që i dhanë shkas përparimit të poezisë dhe të muzikës.

Sa ndryshim i madh është ndërmjet një gruaje myslimane, e cila me të drejtat e saj ka ndërhyrë në punë shumë të rëndësishme, e të një magoje (mexhusi) persiane ose të një gruaje greke pagane, më mirë të themi një gruaje të burgosur në shebestan ose në gjingjion, të mbajtur si send pa shpirt e pa vlerë!

Të drejtat që u ka dhënë grave myslimane sheriati i Muhamedit në periudhën profetike e të kalifëve të mëdhenj kanë epërsi të pakrahasueshme kundrejt lirive që kanë fituar gratë evropiane. Feja islame u ka si-

guruar grave të drejta të plota për t'u marrë me punë serioze, çka qytetërimi i sotëm ende nuk ua njih grave. Në Evropë edhe sot një prind vajzën e vet mund t'ia japë personit që dëshiron pothuaj si një kafshë ose pronë, ndërsa feja islame i ka dhënë femrës liri të zgjedhë burrin që pëlqen. Duke qenë kështu, është utopi të mëtohet se besimi islam i skllavëron gratë.

Urdhrat e ndalimet kur'anore sa u përket grave islame janë të shkruara e të shpjeguara, e megjithëkëtë duhet që të gjitha sektet e tarikatet islamike t'u përmbahen atyre urdhrave, përndryshe në mes të kombësive e të popujve islamikë vazhdojnë të shtohen shumë zakone të ngelura nga kohët e lashta.

Në Persi gratë mbulojnë sytë edhe gishtat, kinse janë të detyruara të tregohen kundrejt popullit si të armatosura me këmisha të hekurta; të mëdhenjtë nuk guxojnë t'i shikojnë gratë e mertisura në atë formë, guximtarët dëbohen me kërbac, ndërsa në Alxhazir dhe në Afrikë gruaja myslimane e arabit shetit hapur rreth çadrës së saj, jo vetëm që nuk ikën nga të huajt, por edhe pret mysafirë me përzemërsi. Këtë lloj pritjeje ajo është e detyruar dhe e ngarkuar ta kryejë. Në Bosnjë vajzat shëtisin të zbuluara, mbyllen në shtëpi pasi martohen; në Shqipëri vajzat mbuloohen, ndërsa gratë e martuara i presin të zbuluara miqtë që u vijnë në shtëpi. Në Stamboll ato u binden urdhrave të sheriatit; disa plaka shumë herë mbulojnë flokët me pëlhurën e kokës dhe dalin rrugës me kraharorin të mbyllur, ndërsa shumica e grave të reja i lënë flokët zbuluar e mbulojnë pjesët e fytyrës që nuk janë të ndaluara, e

mbështjellin trupin me një ferexhe kumashi të hollë dhe me kaq e quajnë veten në rregull. Nga ana tjetër, duke besuar se janë në përputhje me urdhrat fetarë, mbathin papuçe të verdha, kurse thembrat e pulpat e kërçikëve u duken fare mirë.

25

Secila nga popullsitë islame, për mbulesën e perdes së grave ka trashëguar nga mbeturinat e zakoneve dhe të ceremonive të kohëve para islamike, të cilat nuk përkojnë me shprehjet e sheriatit për çështjen. Pra, nuk është e drejtë t'i vishet fesë islame ushtrimi i atyre zakoneve.

Nga popullsitë islame, gratë e beudinëve arabë u afrohen urdhrave fetarë më tepër se shumica e kombësive të tjera myslimane, duke ecur brenda kufijve të drejtësisë. Prandaj urdhrat e ndalesat e lajmëruara nga besimi islam që i përkasin mbulesës nuk mund të quhen një dhunë për gratë islame.

Çdo popull islam beson e kujton, se mbulesa e grave që ushtrohet në atë popullsi përputhet me zakonet e sheriatit, të cilat jepen shkurt por të kuptueshme, kurse zakonet e përdorura sot janë të gjitha nga mbeturinat e zakoneve të vjetra, shumica kundër sheriatit. Kjo nuk është vështirë për t'u kuptuar.

Për ta lehtësuar e zgjeruar edukatën e grave, duke mos i lënë ato të përjashtuara nga e drejta që u ka siguruar feja islame, duhet t'u hapet rruga që të kryejnë detyrat, të cilat u takojnë. Nuk është nevoja t'u

shtohet gjë urdhrave e ndalesave të Kur'anit, mjafton të hiqet dorë nga zakonet e vjetra iraniene e të kombësive myslimane, duke i lënë gratë të lira brenda kufijve të sheriatit, si dhe është e nevojshme që gratë të mësojnë dituri e edukatë.

26

Të vijnë te çështja e divorcit. Meqë feja islame e ka lejuar mashkullin që ta ndajë gruan, kjo deri dje është kritikuar vazhdimisht në syrin e evropianëve, kurse dijetarët e sotëm të krishterë po e kritikojnë krishterimin edhe më tepër sepse ndalon divorcin.

Martesa do të thotë vendosja e një lidhjeje të burrit me një grua për të bashkëjetuar, për të rritur fëmijët e lindur, duke formuar familjen. Megjithëkëtë, kur një burrë martohet me një grua, pas një kohe, sidomos po t'u kenë lindur fëmijë, është një dhunë, një padrejtësi e madhe që ai burrë, pa ndonjë shkak e pa ndonjë farë të drejte, ta ndajë atë grua! Në botë ka sa e sa gra të braktisura nga burrat, ato kanë ngelur në mes të rrugës, në gjendje të mjerueshme, ose të dëshpëruara kanë marrë rrugë të këqija. Shumë prej tyre duke vuajtur nën peshën e rëndë të fatkeqësisë, ose nga tirania e burrit dhe nga ndarja prej djalit ose vajzës, të dhunuara nga burri, kanë vdekur të mjera.

Këto dëme të ndarjes janë të qarta, por edhe dëmet e ndalimit të divorcit nuk mohohen. Martesa është një marrëveshje dhe një bashkim, siç kemi thënë; por

është dhe një rrojtje bashkimi, një jetë shoqërore; në rast se kjo lidhje nuk përkon ndërmjet burrit e gruas e këta nuk kënaqen nga njëri-tjetri, apo nuk mund të kalojnë një jetë të bashkuar, atëherë çka lipset të bëhet? Të durohet? Njeriut mund t'i këshillohet të durojë disa ditë, disa muaj, e më në fund edhe ndonjë vit, por që të durojë sa të jetë jeta e tij, kjo kishte për të qenë një rëndesë tepër e madhe. Kur një burrë e grua nuk kanë ndërmjet të tyre dashuri e bashkëvajtje, rrojtja që bëjnë kthehet në jetë skëterre, një vuajtje shpirtërore. Për të shpëtuar nga të tilla vuajtje, njerëzit nuk kanë rrugë tjetër përveç divorcit.

Ndarja e gruas dhe fëmijës pa ndonjë shkak është e keqe shumë e madhe, por dhe të ndaluarit krejt të divorcit si për gra ashtu për burra është i dëmshëm, shkakton keqsjelljen e fëmijëve.

Ndonëse feja islame e ka lejuar divorcin, për ata që e ndajnë gruan pa një shkak detyrues Kur'ani përmban shumë versete ndaluese e frikësuese kundër tyre, madje dhe në rast të një faji kur meriton të zbatohet divorci, Kur'ani i madhërueshëm këshillon falje për atë grua.

Si përfundim, Kur'ani në pikëpamje ligjore e lejon divorcin; dijetarët e vonë të Evropës vërejnë ankimet që bëhen kundër fesë së krishterë që ndalon divorcin, prandaj me zbatimin e divorcit mendojnë t'u dalin para të këqijave që lindin. Meqë në pikëpamje morale mendohet se nuk është një veprim i bukur, Kur'ani prandaj këshillon që sa të jetë e mundur të ruhen njerëzit nga ajo vepër.

Urdhrrat e ndalimet e fesë islame për divorcin janë shumë filozofike e të dhëna me vend sipas nevojës, e nuk kanë lënë shteg kundërshtimi.

27

Skllavëria është një çështje që u përket si burrave edhe grave, megjithatë shiten më tepër gratë, për t'i përdorur si shërbëtore ose si mantenuta. Pikësëpari po flasim për skllavërinë e gruas.

Skllavëria nuk është një shpikje e fesë islame; para islamizmit zbatohet në të gjithë popujt e vjetër; ndër popujt e vjetër e më të qytetëruarit siç ishin grekët e romakët, skllavëria ishte në fuqi, kurse skllavërit mundoheshin e vuanin pothuaj sikur të ishin kafshë, fakte këto të vërtetuara me histori.

Siç ishte në fuqi ndër popujt tjerë, skllavëria ka vijuar po ashtu edhe ndër arabët e popujt fqinjë. Ndonëse feja islame nuk mundi ta zhdukte e ta hiqte prerazi, nuk pranoi të pajtohet me të. Për islamët, vepra më e lartë e më e mirë e sevapit është lirimi i një robi. Në rast të thyerjes së një betimi a të një faji tjetër të madh, është caktuar se mund të falet vetëm me lirinë e një skllavi. Kështu edhe një njeri që nuk ka skllav, është i urdhëruar ta blerë një dhe ta lirojë.

Duke mos i ditur këto porosi fetare islame e duke mos i përmendur sjelljet e të krishterëve në Amerikë kundër skllavëve, evropianët duan ta tregojnë krishterimin si pengues të skllavërisë, ndërsa fenë islame

si urdhëruese e zbatuese të këtij zakoni. Islamizmi, ndonëse e lejon, por nuk e urdhëron, e ndoshta e ka lejuar nga e keqja.

28

Me shpjegimet e paraqitura mbi katër pikat, përsa u përket anëve të padrejta e të gabuara që i vishen fesë islame, besoj se i kam vërtetuar me argumentet përkatëse. Megjithëkëtë, nuk mund të themi se sot ndër popujt islamë për ato katër pika nuk ndodhin shpërdorime, vetëm ka një ndryshim të madh ndërmjet urdhërësive të fesë e veprimeve të kundërta të atyre që e besojnë atë fe. Ato kusure e shpërdorime nuk është e drejtë t'i quhen fesë, që nuk i përmban ata urdhra.

Shpresojmë se duke përparuar e duke u qytetëruar popujt islamë, në përputhje me urdhrat e ndalimet fetare, kanë për të hequr dorë nga shpërdorimet, duke mos u lënë vend kritikave tjera.

29

Për gratë feja islame ka edhe shumë urdhra e ajete, që hedhin poshtë akuzat e të huajve.

Si për burrat ashtu dhe për gratë nuk pranohet qëndrimi mohues, çdo mysliman e myslimane është urdhëruar të martohet; martesën besimi islam e quan

tepër të shenjtë e jo si disa fe të tjera, nuk neveritet nga gratë.

Kur'ani Kerimi në çdo urdhër e ndalim shprehet me fjalët “mysliman” e “myslimane”, “besimtar” e “besimtare”, në asnjë rast nuk përjashtohet të përmendurit e gruas në Kur'an, duke i barazuar gati krejt burrat me gratë. Ky është një argument i mjaftueshëm.

Në shumicën e popujve të vjetër dhe të sotëm gratë nuk kanë të drejtë trashëgimie, ndërsa Kur'ani jep shpjegime të shkoqitura mbi pjesët e trashëguara. Në këtë kapitull, gratë nuk i kanë gjithë të drejtat të barabarta me burrat, por pjesët më të pakta që trashëgojnë nuk meritojnë të kundërshtohen, sepse gruaja vjen te një burrë, i cili do t'i sigurojë jetesën, prandaj ajo ndien më pak nevojë për trashëgiminë.

Të pranuarit e grave për dëshmitare dhe në disa veprimtari të tjera qytetërimi tregojnë barazinë e gruas me burrin. Edhe ky është një argument se feja islame i respekton dhe i nderon gratë. Për raste dëshmie gratë kurdoherë nuk duhet të jenë më shumë se burrat, kjo vjen ngase preken në ndjenja, gratë ngashërehen shpejt e nuk mund të qëndrojnë asnjëherë gjatë zhvillimit të një gjykimi. Kjo është një masë ligjore e rrjedhur nga gjendja natyrore e grave, punë që nuk i cenon fare të drejtat e grave.

Prej verseteve kur'anore që thonë: “Burrat janë më të fuqishëm se gratë”, nuk ka përse të kundërshtohet gjykimi Kur'anor, sepse që moti, te çdo komb a popull burri e ka urdhëruar gruan, madje edhe sot evropianët që i kanë dhënë aq liri gruas, vetëm nëpër sallone

e shoqëri i qesin përpara gratë, kurse kur vjen puna për të vendosur, gjithmonë meshkujt urdhërojnë dhe japin votën, ndërsa gratë i binden atij votimi dhe i shtrohen urdhrit të vendosur. Në mes të krishterëve është bërë çështje, nëse gruaja duhet apo s'duhet të mësojë shkrim-këndim; grave myslimane feja islame ua ka treguar të domosdoshëm të mësuarit e shkrim-këndimit, sepse gratë nuk janë të përjashtuara nga të falurit namaz e veprime të tjera fetare, sepse këto detyrime nuk ka mundësi të zbatohen pa ditur shkrim-këndim.

30

Te popujt islamë gratë kanë nevojë të madhe arsimore e, ndoshta, krejt përparimi dhe edukimi i gjithë popujve islamë varet pa dyshim, prej përparimit edukativ të grave. Për t'u qytetëruar e përparuar në mënyrë të përsosur popujt islamë duhet të heqin dorë nga disa zakone, duke u dhënë grave liri brenda kufizimeve të islamizmit e duke u kujdesur jashtëzakonisht për edukatën e tyre.

Bashkë me këtë, grave myslimane nuk duhet t'u jepet ajo liri e tepruar – më tepër sesa duhet – që u është dhënë grave evropiane, të cilat në emër të asaj lirie vuajnë në robëri, por duhet të edukohen në vështrimin filozofik në përputhje me ligjin e natyrës dhe me konceptet e vërteta islame, duke përfituar nga të drejtat, dhe të edukohen brenda rrethit të ndershmërisë.

Përpara se t'i japim fund kësaj broshure, po themi dy-tri fjalë mbi të drejtat e detyrat e grave evropiane, të cilat kanë nevojë të përmirësohen, si dhe mbi disa zakone për të cilat duhet pasur kujdes që të mos u ngjiten grave islame.

31

Siç dihet, evropianët shprehen se, në saje të krishterimit ua kanë plotësuar të drejtat grave të tyre. Të dy këto mëtime të tyre i hedhim poshtë:

Pikësëpari, në Evropë gratë nuk i kanë të gjitha të drejtat që u përkasin; më e para, më kryesorja e më e nevojshmeja, ato nuk kanë të drejtë të zgjedhin burrin për martesë, punë kjo që mbetet në dëshirën e prindërve. Kjo do të thotë moszotërim i vetes, duke u trajtuar si rob i të tjerëve. Një grua që nuk e ka veten në dorë, qysh mund të quhet e lirë, çfarë të drejtash mund të gëzojë? Një grua e kësaj kategorie si mund të quhet e lirë?

Në Evropë gruaja në çdo pritje e ceremoni del në krye, zë vend në kolltukun më të lartë, mbi meshkujt; formalisht ajo nuk është baras me burrat, duket sikur më e privilegjuar, por në të vërtetë i mohohen shumica e të drejtave njerëzore. Gruaja në Evropë i ngjan një fëmije të vogël, të cilin e përkëdhelin, e ulin në karrige, secili e nderon dhe e lartëson, secili mundohet të mos ia prishë qejfin e ta përkëdhelë, por këto privilegje janë vetëm sa për sy e faqe; i shkreti fëmijë nuk

gëzon kurrë nga të drejtat njerëzore; është pothuaj zbatimja e një mbledhjeje, një argëtim e një dëfrim, duke e mbajtur fëmijën si kryetar të atij grupi. Secili e dëgjon, i flet, por kur vjen radha e një fjale të rëndësishme e serioze, i ngrati fëmijë nuk kujtohet se nuk i vë veshin kush; edhe po të hapë gojën, përnjëherë ia mbyllin. Që pra, kështu është gjendja e gruas në Evropë, kaq është edhe e drejta e gruas.

Gratë në Evropë janë në vend të një loje, të një stolie e luksi; u duket vetja se kanë fituar një respekt, por duke u bërë këtë nderim, janë lënë anash të drejtat e tyre dhe janë bërë vegël për të argëtuar meshkujt.

Nga natyra e saj Gruaja priret drejt luksit, por nuk duhet ta kalojë kufirin, duke harruar të drejtat e detyrat që i përkasin. Ndonëse janë të edukuara deri në një farë shkalle, por duke e pasur mendjen tek zbukurimi i trupit gratë e Evropës, në përgjithësi, nuk marrin mësimet që u tregojnë detyrat, dhe dihet se më seriozet e më të shenjta janë detyrat, se qysh duhet të qeveriset shtëpia e të rriten fëmijët.

Këtyre dy detyrave, përgjithësisht, nuk u është dhënë rëndësia e duhur në Evropë. Gratë që mbahen të edukuara, i quajnë shërbimet shtëpiake si të ulëta, nuk i përfillin, gjithashtu edhe fëmijët që u lindin, i dorëzojnë te mëndesha ose shtrëngohen t'ua dorëzojnë atyre; sepse janë mësuar përtace duke mos lëvizur, janë dobësuar aq sa s'kanë mundësi t'u japin foshnjave qumësht dhe të kujdesen për to.

Përse të ndiqet rruga e tepruar ose e kundërta, jashta kufirit? Përse t'u bëhen nderime e përulje grave sa t'u rritet mendja? Përse të mos pranojmë që ato të merren me punë serioze, përse të mos kërkohet mendimi i tyre? Përse të zhvishet gruaja nga të drejtat që i përka- sin? Përse nuk detyrohet të kryejë detyrat e saj?

Nga detyrat e veçanta të grave, qeverisja e shtëpisë dhe rritja e fëmijëve – siç e kemi thënë më sipër – ato kanë kaq shumë punë për të këqyrur, sa përse atëherë të rrinë duarlidhur, ndërsa përbëjnë gjysmën e shoqë- risë njerëzore? Derisa gratë të mos shpëtojnë nga pë- rdorimi si argëtim i meshkujve, as nuk i kanë fituar të drejtat, as nuk i kanë kryer detyrat e tyre.

Nëse gratë dëshirojnë të fitojnë të drejtat e tyre, nuk duhet ta vështrojnë veten si stoli a zbukurim të me- shkujve, por duhet të përpiqen të mbeten të lira siç janë burrat e të punojnë pa kushte; ashtu edhe burrat, nëse dëshirojnë që gratë e tyre të kryejnë detyrat që u pë- rkasin, nuk duhet t'i mbajnë ato si kukulla, por t'i vle- rësojnë si shoqe të afërta, të mos i lënë të merren me punë të kota, por t'u tregojnë për çfarë të përkujdesen.

Vetëm nëse gratë në Evropë nuk do të mbeten në gjendjen e lartpërmendur, por duke përparuar qytetër- imi do të shumohen gratë e ditura e të kulturuara, atë- herë kanë për të hequr dorë nga disa sjellje të pabuku- ra, duke u bërë të vlefshme për shoqërinë njerëzore.

Amerikanët, të cilët e kanë tejkaluar disa kilometra Evropën në rrugën e përparimit, e kanë përmirësuar

shumë gjendjen e gruas dhe dita-ditës ecin më tej. Në Shtetet e Bashkuara të Amerikës gruaja nuk është kukull si në Evropë, ose nuk është robëreshë sikurse në Azi; ajo kryen detyrat njerëzore me të cilat është e ngarkuar si shoqe e burrave.

33

Përparimi e qytetërimit të popujt islamë varet nga reformat dhe përmirësimi i gjendjes së grave. Gjendja e tanishme e gruas islame është shkak i prapambetjes së gruas, i mungesave kulturore dhe arsimore të saj; ndërsa gjendja e grave të Evropës i ka kapërcyer kufijtë më tepër se është nevoja e si rrjedhim, ka shkaktuar rënie të moralit, prandaj gruaja myslimane nuk është e nevojshme të imitojë rregullat e zakonet e grave të Evropës, gruaja myslimane duhet të veprojë sipas urdhrave të islamizmit, që pohojnë të drejtat e detyrat e grave, duke i shpëtuar nga skllavëria dhe nga gjendja e mbajtur si kukull, duke mos u bërë loja e burrave.

Një popull ku nuk janë edukuar gratë, nuk përparon, dhe deri sa të mos kujdeset për mirësjelljen morale të grave, nuk ka për të shpëtuar nga fatkeqësitë.

Rrjedhimisht, popujt që dëshirojnë përparim e qytetërim, lipset të nisen më parë nga edukimi i grave, duke u pohuar të drejtat e duke iu caktuar detyrat.

Gruaja, së cilës i janë grabitur të drejtat, është në gjendje robi dhe as detyrat nuk mund t'i kryejë. Gruaja që nuk kryen detyrat e shoqërisë nga e cila varet, i ka

bërë një tradhti të madhe asaj shoqërie, ka vepruar për shkatërrimin e saj.

Ne, d.m.th. gjithë popujt islamë, kemi nevojë për qytetërim e përparim; për t'ia arritur këtij qëllimi, fillimin e kësaj rruge duhet ta kërkojmë në edukatën e grave. Atyre nuk duhet t'u mohohen të drejtat që ua ka siguruar sheriati, dhe detyrat që ua ka caktuar natyra e filozofia krijuese, si dhe t'u mënjahen disa zakoneve e ceremonive të papëlqyera, të ndjekura nga gratë evropiane.

34

Për t'i dhënë fund kësaj broshure, po e përmbledh me dy fjalë qëllimin tim: detyrat e grave janë tepër të shenjta, mospërfillja e tyre pengon lumturinë e qytetërimin; për të kryer drejt detyrat e tyre, gratë duhet t'i përvetësojnë të drejtat e tyre; grave duhet t'u jepen të drejtat natyrore, mandej t'u kërkojnë detyra.

Fund

SHËNIM*

Meqë çështja e mbulesës, duke qenë tepër e ndërlikuar, kërkonte një shkoqitje shumë më të gjatë, kurse për këtë nuk e kishim lejen e shtypit, u detyruam të paraqisnim një të tretën e kësaj broshure.

■

* Ky shënim është i Sami Frashërit (Shënim i botuesit)

Shkodër, 28 dhjetor 1973
E përkthën nga turqishtja:
Hamdi Busbati

Sami Frashëri
GRATË

Boton: Logos-A
Biblioteka: Lexo

Për botuesin: Adnan Ismaili
Kryeredaktor: Husamedin Abazi

Redaktor artistik: Edi Agagjyshi
Redaktor teknik: Halil Berisha

Mbikënyrës i shtypit: Imer Gogjufi
Përgatitja kompjuterike: Focus Pro - Shkup
Shtypi: Focus - Prishtinë

Copyright©Logos-A, 2004

Shënimi i CIP katalogut i këtij libri gjendet
në Bibliotekën Kombëtare dhe Universitare
ISBN: 9989-58-128-2

www.logos-a.com.mk

ISBN 9989-58-128-2

9 789989 581281